



15-20. Yüzyıllar Arasında Kuzey Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme

A Brief Overview of Academic Studies on “The History of North Turkestan Between the 15th And 20th Centuries” in Turkey

Diñçer Koç* 



öz

Bu makalede Altın Orda Devleti’nin 15. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan taht kavgaları ve siyasî istikrarsızlık sebebiyle parçalanmasıyla Kuzey Türkistan dediğimiz bugünkü Rusya Federasyonu ve kısmen Ukrayna topraklarında ortaya çıkan Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Kasım Hanlığı, Astarhan Hanlığı, Nogay Ordası ve Sibir Hanlığı gibi Türk-Tatar Devletleri’nin tarihleri hakkında Cumhuriyet dönemi boyunca yapılan başlıca akademik çalışmaların neler olduğuna odaklanılmıştır. Bunun yanı sıra bahsi geçen hanlıkların 16. yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar tarafından işgal edilmelerinin ardından Kuzey Türkistan Türklerinin 20. yüzyıla kadar Rus hâkimiyeti altındaki tarihleri üzerine yapılan başlıca akademik çalışmalara da değinilerek Cumhuriyet dönemi boyunca bu hususlarda ortaya çıkan literatürün verilmesine gayret edilmiştir. Böylece İdil-Ural Türkleri (Kazan Tatarları, Astarhan Tatarları, Başkurtlar ve Çuvaşlar), Kırım Tatarları, Nogay Türkleri ve Sibirya Türkleri hakkında Türkiye’de yapılan akademik araştırmaların ulaştığı boyut ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tatarlar, Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, İdil-Ural Türkleri, Nogaylar, Tarih Araştırmaları

ABSTRACT

The Golden Horde State disintegrated in the first half of the 15th century due to disputes over the throne and political instability. Consequently, Turko-Tatar states, including the Khanate of Crimea, the Khanate of Kazan, the Khanate of Qasim, the Khanate of Astrakhan, the Nogay Orda and the Siberian Khanate, emerged in the territory now encompassing the Russian Federation and Ukraine, collectively referred to as North Turkestan. This article provides an overview of the primary academic studies on the history of these states within the Republic of Turkey. Furthermore, it assesses academic research concerning the history of the Turks of North Turkestan under Russian rule until the 20th century, following the occupation of the aforementioned Khanates by the Russians in the middle of the 16th century. This comprehensive review, coupled with the literature emerging in the Republic of Turkey, highlights the extent of academic research on Idyl-Ural Turks (Kazan and Astrakhan Tatars, Bashkirs and Chuvash), Crimean Tatars, Nogai Turks and Siberian Turks in Turkey.

Keywords: Tatars, Khanate of Crimea, Khanate of Kazan, Idyl-Ural Turks, Nogai, Historiography

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: D.K. 0000-0003-1261-2197

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Diñçer Koç,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: dincerkoc@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 09.10.2023

Kabul/Accepted: 03.11.023

Atıf/Citation:

Koç, Diñçer. "15-20. Yüzyıllar Arasında Kuzey Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalara Dair Kısa Bir Değerlendirme." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 493-523.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20238115>



Extended Abstract

This work delves into the history of Kuzey Turkestan's Turkish base, which holds a significant place in Turkish history following the establishment of the Republic of Türkiye. It evaluates the scope of academic research conducted by Turkish historians concerning states and sub-ethnic categories. While Turkish-Tatar states that emerged in the first half of the 15th century with the disintegration of Altın Orda State have been explored by foreign scholars as part of Russian history, today, the regions of Siberia, Deşt-i Kıpçak, and İdil-Ural constitute Northern Turkestan - ancient Turkish land pre-dating Russian dominance. This region encompasses the territories of Kazakhstan, the Russian Federation and Ukraine, making it an integral part of Turkish history. Despite the continuous waves of immigration during Russian rule, the enduring Turkish presence in this geography remains a clear indicator of its historic significance.

During the early years of the Republic, particularly during the foundation of the Soviet Union in Russia, Turkish intellectuals who emigrated from Russia made valuable contributions to the first academic studies aimed at enlightening the history of Northern Turkestan's Turkish base in the post-Altın Orda State period. Notable historians, including In the academic studies regarding the Kazan Khanate, Crimean Khanate, Kasım Khanate, A. Zeki Velidi Togan, Abdullah Battal-Taymas, Akdes Nimet Kurat and Reşid Rahmeti Arat have played a prominent role in academic studies related to the Astrakhan Khanate, Sibir Khanate and Nogay Orda - collectively referred to as Turkish-Tatar States. A significant of their prominence is their command of the Russian language. Therefore, except few Russian-speaking historians, little progress was made in the literature regarding the histories of Turkish populations in the İdil-Ural region and beyond, except the Crimean Khanate, until the collapse of the Soviet Union's collapse in 1991.

Nevertheless, some important works have been written that shed light on the history of Turkish-Tatar khaganates. One notable example is "Turkish People and States in the North of Black Sea in IV-XVIII. Centuries" written by Akdes Nimet Kurat, which provides comprehensive coverage of the Crimean Khaganate and the Kazan Khaganate. After a significant interval, another work that prominence is a doctoral thesis by Serkan Acar about the history of the Kazan Khaganate, titled "Political Relations of the Kazan Khaganate-Moscow Knez (1437-1552)", published by the Turkish Historical Society. The same scholar authored a master's thesis titled "The Kasım Khaganate (1445-1681)", which remains the only publication related to the history of Kâsım Khaganate during the Republican era. Similarly, works on the history of Nogay Orda during the Republic era are accepted by historians as one of the state foundations emerging after the Altın Orda's disintegration, but have not been sufficient. Notably, "Nogays", penned by our historian Mehmet Alpargu, holds particular importance in this context.

The Astrakhan Khaganate, in contrast to other Turkish-Tatar states, remains a subject that

has not received significant scholarly attention in Turkey. Notably, this state has attracted the attention of Turkish historians like Halil İnalçık and Akdes Nimet Kurat, largely due to the Ottoman Empire's Astrakhan campaign and the Channel Project. While numerous academic works have delved into the history of Astrakhan Khaganate, they are primarily found in the form of articles, book chapters, and encyclopedia articles. Reşid Rahmeti Arat, Fatih Ünal, Serkan Acar and Dinçer Koç are prominent Turkish historians who have contributed to this field.

Regarding the Başkurt Turks, who constitute the most populous Turkish people in the region of İdil-Ural after the Kazan Tatars, the only comprehensive work belongs to A. Zeki Velidî Togan, himself a Başkurt Turk. Similarly, there has been limited academic research on the history of Çuvaş Turks, with only one publication on this topic. The work, authored by Durmuş Arık, bears the title of "Christianised Turks: Çuvaş".

During the Republic era in Türkiye, academic explorations of the Sibir Khaganate and the aftermath of Siberian Turks remained limited until the 2010s. Nevertheless, the most notable academic work titled "The History of Siberia – from the Beginning to 1917" was published in 2020 by İlyas Topsakal. This work offers a comprehensive examination of the history of Siberia, spanning from ancient times to the early 20th century. Additionally, an academic council comprising Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever and Harun Arslantürk played a significant role by translating the chronicles of the Sibir Khaganate (3 volumes) from old Russian to Turkish.

The Crimean Khaganate stands out for its long-lasting presence, largely due to its protection under the Ottoman Empire from its early era after emerging following the disintegration of Altın Orda state in the 15th century. As a result, the Crimean Khaganate is the most studied Turkish-Tatar state in Türkiye. The earliest academic works on this subject, dating back to the Republic era, were authored by scholars such as Hamdi Giray, Cafer Kırimer, Hasan Ortekin, Fevzi Kurdoğlu, Halil İnalçık and Akdes Nimet Kurat. Historians like Ahmed Süha Arslanğiray, Muzaffer Ürekli and Özalp Gökbilgin have also made significant contributions, covering the foundation of the Crimean Khaganate, Ottoman patronage, and its early history.

Despite academic works being produced throughout the Republic era to shed light on the histories of Turkish-Tatar states and their people, these efforts have not matched the level of research conducted in countries like Russia and the USA. This discrepancy becomes even more apparent in the context of the Republic era history studies concerning the Northern Turkestan's Turkish base, which came under Russian rule starting in the middle of the 16th century and continued until the first quarter of the 20th century. Notably, the book written by the late Nadir Devlet in the 1980s, "History of National Struggle of Turks in Russia (1905-1917)" drew attention considerably.

Following the dissolution of the Soviet Union and with support in the form of state-sponsored scholarships, Turkish historians began visiting Russia, learning the language, and conducting research. Notable research studies started to emerge regarding the history of Northern Turkestan's Turkish base in the post-Altın Orda State. Turkish historians like İsmail Türkoğlu, İlyas Topsakal, İlyas Kemalöğlu and Serkan Acar have primarily focused on the İdil-Ural region. These historians have made valuable contributions, especially through their studies of community affairs leaders of Kazan Tatars on the cusp of the 19th and 20th centuries and their significance in the national struggles of Turks in Russia from 1905 to 1917. In Türkiye, the history of Crimean Tatars in the post-Khaganate period has been evaluated in the context of immigration and activities of İsmail Gaspralı.

In recent years, there has been a noticeable increase in interest and research into the history of Northern Turkestan's Turkish base within Turkish academia. Nevertheless, there remains a need for more academic research on certain topics, such as the Kasım Khanate, Astrakhan Khanate, Baskurts, Çuvaşs, and Nogay Orda, to reach the desired level and quantity of scholarship. The growing interest in the history of Siberia is a promising development.

Giriş

Ülkemizde tarih biliminin en mühim alanlarından biri olan Umumi Türk Tarihi ya da daha çok bilinen adıyla Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı merhum hocamız A. Zeki Velidî Togan'ın ilmi faaliyetleriyle İslâmiyet öncesi Türk tarihinin ve Türkiye dışındaki Türk soydaşlarımızın tarihinin araştırılması maksadıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulmuş ve daha sonra diğer üniversitelerdeki Tarih bölümlerinde yaygınlaşmıştır. A. Zeki Velidî Togan'ın sınırlarını belirlediği ve öncelikle İslâmiyet öncesi Türk tarihi üzerine yoğunlaşan Genel Türk Tarihi Bilim Dalının mühim araştırma alanlarından biri de Türk-Tatar hanlıkları ve bunların yıkılmasının ardından Rus hâkimiyetine giren Kuzey Türklerinin tarihidir.

Altın Orda'nın hâkimiyet kurduğu tarih kaynaklarının Deşt-i Kıpçak olarak adlandırdığı bölgede doğuda İrtiş Nehri'nden başlayarak Kazakistan'ın kuzeyinden Urallara ve oradan da İdil boyu üzerinden Kırım yarımadasına ulaşarak batıda Macaristan ovalarına kadar yayılan bozkır kuşağında 15. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan taht kavgaları neticesinde Türk-Tatar devletleri olarak da adlandırdığımız, Kazan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Nogay Ordası, Astarhan Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Kâsım Hanlığı gibi siyasî teşekküller ortaya çıkmaya başlamıştır. Cumhuriyet devrinde uzun bir süre boyunca Türk-Tatar devletlerinin tarihini çoğunlukla Bolşevik İhtilali'nden sonra gerçekleşen siyasî ve askerî mücadelelerin ardından Türkiye'ye göç etmiş Türk kökenli A. Zeki Velidî Togan, Abdullah Battal-Taymas, Reşid Rahmeti Aras, Akdes Nimet Kurat gibi tarihçilerin çalışmaları vesilesiyle öğrenme imkânı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte son yıllarda bilhassa Rusça öğrenen Türk akademisyenlerin katkısıyla Kuzey Türklerinin tarihlerini irdeleyen önemli eserler ortaya çıkmıştır. Söz konusu çalışmaları coğrafya ve alt etnik soylar özelinde aşağıdaki başlıklar halinde tasnif etmemiz mümkündür.

İdil-Ural Türkleri

1. Kazan Tatarları

A. Zeki Velidî Togan henüz 1912 yılında Kazan'da *Türk ve Tatar Tarihi* adlı bir eser kaleme alarak Altın Orda ve sonrasında Tatar Türklerinin tarihini yazmışsa da Osmanlı alfabesiyle Kazan'da yayınlanan bu eseri Türkiye'ye geldikten sonra bir daha neşretmemiştir¹. Bu yüzden Türk araştırmacılarının esere ulaşımı sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte Togan, 1966 yılında Kazan Hanlığı'nda İdil Bulgarlarından başlayarak İslâmiyet'in kökenini ve Tatar Türklerinin kültüründe elde ettiği yüksek mevkii ele aldığı bir makale yayınlamıştır². Cumhuriyet döneminde İdil boyu Türklerinin tarihi hakkında ilk önemli çalışmalardan birini Abdullah Battal-Taymas yapmıştır. O 1922-1923 yıllarında Finlandiya'nın başkenti

1 A. Zeki Velidî Togan, *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan 1912.

2 "Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 179-204.

Helsinki’de yaşadığı günlerde kaleme aldığı ve *Kazan Türkleri* adını verdiği eserini 1925 yılında İstanbul’da Osmanlıca alfabeyle neşretmiştir³. Bu eser kısaca Kazan Hanlığı tarihini ele almasının yanı sıra 1552 yılından sonra İdil boyunda yaşayan Kazan Türkleri ve Başkurt Türklerinin 20. yüzyılın başına kadar olan tarihlerini ve Rus misyonerliğine karşı var olma mücadelelerini millî bir bakış açısıyla ele alması bakımından tarihçiler için büyük öneme haiz olmakta ve bu alanda bir başvuru kaynağı niteliğinde güncelliğini muhafaza etmektedir. Abdullah Battal-Taymas’ın ardından Reşid Rahmeti Arat’ın MEB İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı “Kazan” maddesi de adeta Kazan Türklerinin tarihinin bir özeti şeklindedir ve bu alanda yapılan çalışmaların ilk başvuru kaynakları arasındadır⁴.

Merhum tarihçimiz Akdes Nimet Kurat vazife gördüğü Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nin Dergisinde 1954 yılında Kazan Hanlığı’nın tarihini anlatan bir makale yayınlamıştır⁵. Bununla birlikte Kazan Hanlığı hakkında Türkiye’de yazılan en kıymetli eserlerden biri hiç kuşkusuz yine onun tarafından kaleme alınan *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı kitapta yer alan “Kazan Hanlığı” bölümüdür. Nitekim bu kapsamlı eserde Kırım Hanlığı’ndan sonra en hacimli bölüm Kazan Hanlığı’na aittir⁶. Eserde Kazan Hanlığı’nın siyasî tarihinin yanı sıra idarî, askerî, iktisadî, kültürel ve sosyal yapısı da ele alınmıştır. Akdes Nimet Kurat’ın bunların haricinde 1552 yılında Kazan Hanlığı’nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Tatar Türklerinin Rus hâkimiyeti altındaki durumları üzerine genel bir değerlendirme niteliğinde kaleme aldığı bir makalesi de bulunmaktadır⁷.

Akdes Nimet Kurat’ın ardından Kazan Hanlığını ele alan kısa bir madde Ahmet Temir tarafından 1976 yılında ilk baskısı yapılan *Türk Dünyası El Kitabı* adlı ansiklopedik eserin ilk cildinde yayınlamıştır⁸. Nadir Devlet’in 1989 yılında yayımlanan “Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi” başlıklı proje için kaleme aldığı “Kazan Hanlığı” bölümü de bir ansiklopedi maddesi niteliğindedir⁹.

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından birçok Türk tarihçinin eskiye kıyasla çok daha kolay bir şekilde Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetlerine giderek hem Rusça öğrenme hem de araştırma yapma imkânına sahip olmalarıyla birlikte Kazan Hanlığı ve sonrasında İdil boyu Tatar Türklerinin tarihi üzerine yapılan yayınlar 2000’li yıllardan itibaren hissedilir derecede artmıştır. Bu durum hem tercüme hem de telif eserlerde gözlemlenmiştir.

3 Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, İstanbul 1925. Bu eser daha sonra Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1966 ve 1968 yıllarında Ankara’da Latin harfleriyle iki kez daha yayınlamıştır.

4 “Kazan”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 505-522.

5 “Kazan Hanlığı”, *DTCF Dergisi*, XII/3-4 (1954), s. 227-247.

6 *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.

7 “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *DTCF Dergisi*, XXIII/3-4 (1968), s. 91-99.

8 “Kazan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 409-414.

9 “Kazan Hanlığı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1989, s. 344-350.

Nitekim 2002 yılında yayınlanan *Türkler* adlı ansiklopedik eserde Kazan Hanlığı tarihini ilgilendiren bazı maddeler yer almıştır¹⁰. İlyas Kemaloğlu 2003 yılında meşhur Tatar alim Rızaeddin Fahreddin'in *Altın Orda ve Kazan Hanları* adlı eserini neşretmiştir¹¹. 2005 yılında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından Osmanlı Arşivi'nde bulunan Kazan'la ilgili belgeler latin alfabesine aktarılarak neşredilmiştir¹². 2007 yılında İlyas Kemaloğlu tarafından yayınlanan *Avrasya Fatihî Tatarlar* adlı derleme eserde Kazan Hanlığı hakkında Rusçadan Türkçeye tercüme edilen bir bölüm yer almıştır¹³. 2008 yılında ünlü Tatar tarihçi Şehabeddin Mercanî'nin eseri Türkiye Türkçesine aktararak neşredilmiştir¹⁴. 2009 yılında Kazan Hanlığı tarihine dair üç önemli yayın yapılmıştır. Bunlardan ikisi tercüme eserlerdir. Nitekim Fatih Ünal Kazanlı tarihçi Ayneddin Ahmerov'un *Kazan Tarihi* adlı eserini Türkiye Türkçesine aktararak 2009 yılında yayınlamıştır¹⁵. Kazan Hanlığı tarihi üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma hiç kuşkusuz Mihaıl Hudyakov'un Rusça yayınladığı eseridir. Ünlü Tatar şair ve 20. yüzyılın başlarında Kazan Tatarları arasında oldukça etkili olmuş toplumsal faaliyet adamı Ayaz İshaki'nin Rusçadan tercüme ettiği bu mühim eser tarihçimiz İlyas Kemaloğlu'nun çabasıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır¹⁶. İlyas Kemaloğlu'nun bahsi geçen neşrinin haricinde Kazan Hanlığı'nın yıkılmasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeni tüccarların faaliyetlerini ele alan bir orijinal makalesi ve Kazan Hanlığı'nın son hanbikesi Süyünbike'yi konu edinen bir kitap bölümü de bulunmaktadır¹⁷.

Kazan Hanlığı tarihine dair Türkiye'de yapılan en ciddi akademik çalışmalardan biri de Serkan Acar'a aittir. Doktora tezi olarak 2009 yılında tamamlanan bu eser Rus kroniklerinden detaylı bir şekilde istifade ederek Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği siyasi ilişkilerini ele alması bakımından alana önemli katkı sağlamıştır¹⁸. Serkan Acar aynı zamanda Kazan

-
- 10 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 441-453; Donald Ostrovski, "Kazan Hanlığı'nda İdari Yapı", *Türkler*, VIII, s. 453-460.
 - 11 Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, yay. haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
 - 12 *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2005.
 - 13 S. H. Alişev, "Kazan Hanlığı: Kuruluşu ve Gelişmesi", çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 117-151.
 - 14 Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, yay. haz. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesi'ne Akt. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
 - 15 *Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi*, haz. Fatih Ünal, Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009.
 - 16 Mihaıl Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2009.
 - 17 "Kazan Hanlığı'nın Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği", *Bilig*, sayı 58 (2011), s. 203-210; "Süyün Bike: Tatarların Son Hanbikesi", *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü*, ed. Vahit Türk, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 252-267.
 - 18 *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Hanlığını konu alan bazı makale ve kitap bölümleri yazmıştır¹⁹. Dinçer Koç tarafından Türkçeye tercüme edilerek bir kitap bölümü olarak yayınlanan Avusturyalı diplomat S. Herberstein’in notları 16. yüzyılda Kazan ve diğer bölgelerde yaşayan Tatar Türklerinin siyasî, iktisadî ve kültürel durumları hakkında önemli bilgiler veren bir ana kaynak çevirisi olması bakımından ehemmiyet arz etmektedir²⁰.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan İslâm Ansiklopedisi’nin 25. cildinde İsmail Türkoğlu tarafından yazılan “Kazan Hanlığı” maddesi bu hususta önemli yayınlardandır²¹. Kazan Hanlığı dâhil Türk-Tatar devletlerinin tümünün tarihi *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar* başlıklı eserde özet olarak Dinçer Koç tarafından kaleme alınmıştır²². Son olarak İlyas Kemaloğlu *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası* adlı eserde Kazan Hanlığı’nın tarihi coğrafyasını esas olmak suretiyle haritasını çıkararak önemli katkıda bulunmuştur²³.

Kazan Hanlığı’nın 1552 yılında düşmesinden sonra İdil boyu Tatar Türklerinin Rus hâkimiyetine girmesi üzerine Çarlık yönetimi tarafından maruz bırakıldığı zorla Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı millî varlığını korumak için yüzyıllarca verdiği mücadeleler son yıllarda önemli araştırmaların konusu olmuştur. Bu minvalde Saime Selenga Gökğöz ve İlyas Topsakal doktora seviyesinde önemli akademik çalışmalara imza atmışlardır²⁴. Bu hususta önemli bir tercüme bölüm de *Avrasya Fatihî Tatarlar* adlı eserde bulunmaktadır²⁵.

II. Katerina döneminde bir takım siyasî, kültürel ve ekonomik haklar elde eden İdil boyu Tatar Türkleri arasında ticaretin gelişmesine muvazi olarak ortaya çıkan burjuvazi sınıfının tesiriyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ş. Mercanî, M. Carullah, A. İbrahimov vb. şahsiyetlerin öncülüğünde yenileşme ve aydınlanma hareketi başladı. 1905

19 “Kazan Adının Kökeni”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (2010), s. 27-33; “XVI. Yüzyıl Türk-Tatar Tarihinin Mühim Bir Kaynağı: Kazanskaya İstoriya”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 33 (2012), s. 35-42; “Kazan Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 248-284; “Kazan Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 629-664; “Altın Orda’nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları”, *Ötügen’den Kurum’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 293-318.

20 “Avusturyalı Diplomat Sigismund Von Herberstein’in Müslüman Tatar Türklerine Dair Bazı Tespitleri”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 49-77.

21 “Kazan Hanlığı”, *DİA*, XXV, s. 136-138.

22 Ali Ahmetbeyoğlu vd., *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 317-374.

23 “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 383-386.

24 Saime Selenga Gökğöz, *Yevfimiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural’da İslâm Karşıtı Misyon Siyaseti*, Köksav Yayınevi, Ankara 2007; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.

25 D. M. Makarov, “Çarlık Rusyası’nın Kazan Halklarını Hristiyanlaştırma Politikası”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 153-192.

yılında Rus İmparatorluğu'nun doğuda hiç beklenmedik şekilde Japonya'ya mağlup olması İmparator II. Nikolay'ı reform yapmaya zorladı ve böylece Rusya'da meşrutiyet yönetimine geçilerek devlet duması açıldı. 1917 Bolşevik devrimine kadar olan süreçte Kıvrımlı İsmail Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı ceditçilik hareketi bu dönemde İdil boyunda oldukça etkili oldu. "Türkçülük" düşüncesinin itici gücüyle Rusya Türkleri ya da Rusya Müslümanları denilen İmparatorluk Rusyası hâkimiyetindeki tüm soydaş halklar başını Y. Akçura, A. İbrahimov, S. Maksudi Arsal gibi İdil boyu Tatar aydınlarının çektiği liderlerin çabalarıyla tertip edilen bütün Rusya Müslümanları kongreleri aracılığıyla ortak hareket etme iradesi ve sorunları birlikte çözme çabası içerisine girdi. Bunun için gazetecilik başta olmak üzere önemli basın faaliyetleri icra ettiler. Neticede 1917 Bolşevik Devriminden sonra gelişen olaylar neticesinde ortaya çıkan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içerisinde İdil Boyunda özerk Tataristan, Çuvaşistan ve Başkurdistan cumhuriyetleri kuruldu. Bunlar 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu'na bağlandılar. Bugün İdil-Ural Türkleri olarak adlandırdığımız soydaşlarımızın ana hatlarıyla belirlediğimiz Kazan Hanlığı sonrası bilhassa 20. yüzyılın başlarındaki tarihleri Genel Türk Tarihi alanının önemli bir alanı olarak araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu hususta ilk mühim akademik çalışma merhum tarihçimiz Nadir Devlet'e aittir. O 1976 yılında İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalında merhum hocamız İbrahim Kafesoğlu'nun danışmanlığında başladığı *Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* başlıklı doktora tezini 1982 yılında tamamlamıştır²⁶. Kazan Tatarlarının öncülüğünde Rusya Türklerinin 20. yüzyılın başındaki siyasî ve kültürel faaliyetlerini ele alan bu önemli eser önce Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü daha sonra da Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanarak bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur²⁷. Nadir Devlet'in ardından merhum Necip Hablemitoğlu tarafından çok değerli bir çalışma daha yapılmıştır. O, *Çarlık Rusyası'nda Müslüman Kongreleri (1905-1917) ve Türk İnkılabına Etkileri* başlıklı doktora tezini 1988 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Çalışmalarını devam ettiren Necip Hablemitoğlu daha sonra birinci el kaynakları incelenmesi neticesinde hazırladığı eserini 1997 yılında yayınlamıştır²⁸. Rusya Türklerinin Tatarlar öncülüğünde 1905 yılında başlayan siyasî hareketleri Giray Saynur Bozkurt tarafından da ele alınmıştır²⁹. İdil boyu Tatar Türkleri arasında aydınlanma hareketleri ve bunlara öncülük eden lider şahsiyetler

26 İsmail Türkoğlu, "Prof. Dr. Nadir Devlet (15 Temmuz 1944-30 Nisan 2021)", *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2021), s. 99.

27 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985; aynı.mlf., *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

28 *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.

29 *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008.

üzerine ise son yıllarda Türk akademisyenler Mehmet Görmez³⁰, İsmail Türkoğlu³¹, Ahmet Kanlıdere³², İbrahim Maraş³³, Alper Alp³⁴, Emre Özsoy³⁵ önemli eserler kaleme almışlardır. Henüz hakkında detaylı bir akademik araştırma yapılmamış Rusya Türklerinin 1905-1920 yıllarındaki en mühim liderlerinden Sadri Maksudi Arsal’ın kısa biyografisi kızı Adile Ayda tarafından yazılmıştır³⁶.

Sovyetler Birliği’nin teşekkülünün ardından İdil boyunda Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Aydın, tüccar, zanaatkâr, köylü vb. tüm milliyetçi şahsiyetlerin büyük baskı altına alındığı hatta sürgünlerde ortadan kaldırıldığı 1925’ten 1930’lu yılların sonlarına kadar devam eden süreç tarihçiler için oldukça ilgi çekicidir. Hiç kuşkusuz, Tataristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve Stalin döneminde uygulanan baskı siyaseti hususlarında kaleme alınan en mühim çalışmalardan biri, Tatar aydını Timurbek Devletşin’in *Sovyet Tataristan’ı* adlı eseridir. Sovyetler Birliği’nde uzun yıllar boyunca yasaklanan bu eser 1981 yılında Türkçeye tercüme edilerek Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır³⁷. Böylece bu alanda önemli bir boşluk doldurulmuştur. Onun ardından Tataristan’da Sovyet döneminin ilk yıllarında yaşanan açlık hususunda Tatar tarihçi İ. R. Tagirov’un bir yazısı İlyas Kemaloğlu tarafından Rusçadan Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır³⁸.

30 *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

31 *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Diyanet Vakfı, Ankara 1997; *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000. Prof. Dr. İsmail Türkoğlu’nun bunların dışında 19-20. yüzyıllarda İdil-Ural sahasına yönelik onlarca makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve basılmış bildirisi vardır.

32 *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005; *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki (1878-1954)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019. Yazarın Türkiye Türkçesine aktararak yayına hazırladığı bazı mühim eserleri şunlardır: Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir’de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2005; Yusuf Akçura, *Damolla Âlimcan el-Barudi: Tercüme-i Hâli*, Âlimcan Barudi Biyografisi Ekleyerek Tatar Türkçesinden Aktaran Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere’nin bunların dışında 19-20. yüzyıllarda İdil-Ural sahasına yönelik birçok makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve basılmış bildirisi vardır.

33 *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2002. Prof. Dr. İbrahim Maraş’ın bu eserinin dışında İdil boyu Tatar Türklerinin 19-20. yüzyıllardaki dedidizm başta olmak üzere dini ve sosyal hareketlerine yönelik birçok makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve basılmış bildirisi vardır.

34 *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*, Berikan Yayınları, Ankara 2011. 20. yüzyılın başlarında Kazan Türklerinin siyasî sosyal yapısına yönelik değerli yayınları bulunan Doç. Dr. Alper Alp, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı’nda “Kazan Tatarları’nın Siyasî Konum ve Yükselişleri” başlıklı doktora tezini 2010 yılında tamamlamıştır. Kazan Tatarlarının 1917 devrimine kadar olan tarihlerini arşiv vesikaları başta olmak üzere birinci el kaynaklarla bütünlük içerisinde inceleyerek 20. yüzyılın ilk 16 yılındaki sosyal meselelere ve kurumlara yoğunlaşan bu değerli tez yazar tarafından yayına hazırlanmaktadır.

35 *Stalin’in Darağacında Bir Tatar Aydınının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

36 Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

37 Timurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan’ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

38 İ. R. Tagirov, “Tataristan’da Açlık Yılları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 193-212.

Sovyet Dönemi Tataristan'ın ilk yıllarında lider şahsiyetlerin başında Mirsaid Sultangaliyev gelmektedir. Onun biyografisi hakkında Mehmet Aça tarafından yayınlanan eser oldukça günceldir³⁹. Burada zikre değer önemli bir tercüme eser de Azade-Ayşe Rorlich'e ait *Volga Tatarları*'dir. 1986 yılında Amerika'da İngilizce olarak yayınlanan bu eser Mehmet Süreyya Er tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır⁴⁰. Alanında uzman bir akademisyen tarafından kaleme alınan bu eser Tatar Türklerinin tarihini geçmişten 20. yüzyıla kadar getiren bütüncül bir çalışma olması bakımından ehemmiyetlidir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'na bağlı olarak ortaya çıkan Tataristan Cumhuriyeti'nin yakın tarihiyle ilgili olarak İlyas Kemaloğlu'nun önemli bir yazısı 2020 yılında yayınlanmıştır ve bu hususta başlıca kaynak olarak dikkat çekmektedir⁴¹.

2. Başkurtlar

İdil-Ural bölgesinin Tatarların ardından en kalabalık Türk topluluğu olan Başkurt Türkleri hakkında Cumhuriyet dönemi boyunca telif eser seviyesinde yapılan yegâne çalışma kendisi de Başkurt Türkü olan A. Zeki Velidi Togan'a aittir⁴². Onun ders notlarından derlenen ve vefatından sonra yayınlanan bu kitapta başlangıçtan Sovyetler Birliği'nin teşekkülüne kadar olan uzun süreçte Başkurtların tarihi ele alınmaktadır. Bununla birlikte eser, Başkurtlar konusunda ilk başvuru kaynağı olarak büyük kıymete haizdir. Togan'ın eserinin ardından Rusya'da yayınlanmış Başkurtların tarihini ele alan birkaç mühim çalışma da Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır⁴³. Böylece Başkurtların tarihiyle ilgili literatürde 2000'li yıllarda bir nebze de olsa artış sağlanmıştır.

3. Çuvaşlar

Türkiye'de Çuvaş Türkleri ile ilgili akademik araştırmalar birçoğu son yıllarda yapılmak kaydıyla bilhassa dil ve edebiyat üzerine gerçekleştirilmiştir. Çuvaş Türklerinin tarihi ise

39 Mehmet Aça, *Sosyalist Turancı Bir Türk Mirsaid Sultangaliyev*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2023.

40 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

41 "İdil-Ural (Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan)", *Çağdaş Türk Dünyası*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 207-223.

42 Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003. Bu eser daha sonra yeniden gözden geçirilerek İş Bankası Yayınları tarafından yeniden bastırılmıştır. A. Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020. Ayrıca bkz. İlyas Kemaloğlu, "Başkurtların Tarihi", *Zeki Velidi Togan: İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri, Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Akçağ Yayınları, İstanbul 2017, s. 239-247.

43 S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınevi, Konya 2001; R. G. Kuzeyev, *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2005; M. Nadırgulov-A. Salihov, *Başkurt Seçereleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 2009; Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi*, haz. Zafer Sever, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022. Ayrıca 2008 yılında Melek Özyetkin, İlyas Kemaloğlu ve A. Merthan Dündar'ın editörlüğünde Başkurtların dili, tarihi ve kültürünü ele alan bir ortak yazarlı eser yayınlanmıştır: *Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

bugüne kadar tarihçilerimizin pek ilgisini çekmemiştir. Bu yüzden Nuri Yüce’nin Diyanet İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı ve 1993 yılında yayınlanan “Çuvaşlar” maddesi ehemmiyet arz etmektedir⁴⁴. Türkler Ansiklopedisi’nde Çuvaşların etnik oluşumları üzerinde duran bir bölüm de Çuvaşların tarihinin öğrenilmesinde mühim bir Türkçe başvuru maddesidir⁴⁵. Bu hususta yazılan yegâne akademik kitap ise Durmuş Arık’a aittir⁴⁶ ve Çuvaş Türklerinin tarihlerinin öğrenilmesinde başlıca Türkçe kaynaktır. Cemaleddin Yavuz tarafından yeni neşredilen bir eser de Türkiye’de Çuvaşların tarihinin ve kültürünün öğrenilmesine katkı sunmuştur. Bu eser Çuvaşların 20. yüzyılım başında kültürel durumlarını ve yaşayışlarını bir Tatar aydınının gözüyle irdeleyen güncel bir çalışma olması bakımından dikkat çekicidir⁴⁷.

4. Astarhan Hanlığı

Altın Orda’nın dağılmasından sonra İdil boyunda ortaya çıkan Türk-Tatar devletlerinden biri de Astarhan Hanlığı idi. Bu devlet hakkında Türkiye’de Cumhuriyet dönemi boyunca sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanlarından biri Akdes Nimet Kurat’a aittir⁴⁸. Bu hususta Reşid Rahmeti Arat’ın İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan kısa “Astarhan” maddesi de önemini halen muhafaza etmektedir⁴⁹. Türk Dünyası El Kitabı’nda yayınlanan “Astarhan Hanlığı” maddesi de aynı müellife ait olmakla birlikte İslâm Ansiklopedisi’ndeki maddenin oldukça kısa bir özeti niteliğindedir⁵⁰. Aslında Astarhan Türk tarihçilerinin dikkatini daha çok Osmanlı ordusunun 1569 yılında düzenlediği Astarhan/Ejderhan seferi sebebiyle çekmiştir. Bu meseleyle ilgili olarak Halil İnalçık ve Akdes Nimet Kurat gibi önemli tarihçilerimiz tarafından çeşitli yayımlar yapılarak konu detaylı bir şekilde incelenmiştir⁵¹. 1999 yılında yayınlanan Osmanlı Arşivi’ndeki “7 Numaralı Mühimme Defteri” de Astarhan Seferi hakkında en önemli tarih kaynaklarından biridir⁵². Astarhan Seferi ile alakalı Rus elçilik raporları ise İlyas Kemaloğlu tarafından Rusçadan Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır⁵³. Tüm bunlarla birlikte Astarhan Hanlığı’nın tarihi Fatih Ünal ve

44 “Çuvaşlar”, *DİA*, VIII, s. 388-392.

45 Yakov Kuzmin-Yumanadi-Pavel V. Kulerbov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, *Türkler*, I, s. 491-496.

46 *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

47 *Zafır Beşiri ve Çuvaşlar: Bir Tatar Aydınının Gözünden 20. Yüzyılın Başında Çuvaş Yaşayışı ve Kültürü*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2023.

48 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 274-280.

49 “Astarhan”, *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 680-682.

50 “Astarhan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 415-416.

51 Halil İnalçık, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, XII/46 (1948), s. 349-402; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, DTCF Yayınları, Ankara 1966.

52 *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>*, I-III, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

53 *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.

Dinçer Koç'un uzun makalelerinde ele alınmıştır⁵⁴. Astarhan Hanlığı'nın tarihi hususunda önemli bir yayın da Serkan Acar'a ait *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı eserdeki bölümdür⁵⁵. Serkan Acar aynı zamanda "Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası"nda tarihi verilere göre Astarhan Hanlığı'nın haritasını oluşturmuştur⁵⁶. Aynı müellif içeriğinde Astarhan Hanlığı'nın erken dönemine ait bilgiler bulunan 15. yüzyıl kaynağı Afanisy Nikitin'in seyahatnâmesini de eski Rusçadan Türkçeye tercüme ederek yayınlamıştır⁵⁷. Ayrıca Rus tarihçi İlya V. Zaitsev'in Astarhan şehrinin adlandırılmasıyla alakalı bir makalesini Türkçeye tercüme etmiştir⁵⁸. Bunların dışında "Türkler" Ansiklopedisi'nde Rus araştırmacı İlya. V. Zaitsev'e ait oldukça özgün bir madde bulunmaktadır⁵⁹. Yine aynı müellifin *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* başlıklı eserde Astarhan Hanlığını anlattığı bir kitap bölümü mevcuttur⁶⁰. Zafer Sever'in Astarhan bölgesinin 18. yüzyılın sonlarındaki durumunu ele alan makalesi de burada zikre değerlidir⁶¹.

Kâsım Hanlığı

Altın Orda Devleti'nin parçalanmasından sonra ortaya çıkan Türk-Tatar devletleri arasında Türkiye'de hakkında en az akademik inceleme yapılanı hiç kuşkusuz Kâsım Hanlığı'dır. Kâsım Hanlığı ile ilgili olarak Cumhuriyet dönemi boyunca başlıca başvuru kaynağı olarak MEB İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan Reşid Rahmeti Arat'ın maddesi uzun bir süre boyunca yegâne çalışma olarak dikkat çekmiştir⁶². Bu hususta Ahmet Temir'in Türk Dünyası El Kitabı adlı eserde çok kısa bir bölümü de vardır⁶³. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Kâsım Hanlığı" maddesi ise Ahmet Taşağıl'a aittir⁶⁴. Bunların yanı sıra 2002 yılında yayınlanan "Türkler" Ansiklopedisi'ne Rus tarihçisi İlya V. Zaitsev tarafından Kâsım Hanlığı maddesi yazılmıştır⁶⁵. Oldukça sınırlı bilgi veren bu çalışmaların ardından nihayet tarihçimiz Serkan Acar, Rusya'da yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Kâsım Hanlığı'nın tarihini ele alan

54 Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze Astarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXVIII (2012), s. 227-252; Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 455-494.

55 "Astarhan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 703-714.

56 "Astarhan Hanlığı (1502-1556)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.

57 Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. ve yay. haz. Serkan Acar, TTK Yayınları, Ankara 2013.

58 İlya V. Zaitsev, "Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair", çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (2011), s. 607-638.

59 "Astarhan Hanlığı", çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 460-466.

60 "Astarhan Hanlığı", çev. İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 373-387.

61 "Yan Pototski'nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (2023), s. 281-300.

62 "Kasım Hanlığı", *DİA*, VI, s. 380-386.

63 "Kasım Hanlığı", *TDEK*, s. 417-419.

64 "Kasım Hanlığı", *DİA*, XXIV, s. 543-544.

65 "Kasım Hanlığı", çev. Özgür Çınarlı, *Türkler*, VIII, s. 466-471.

bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Rus kaynaklarından geniş bir şekilde istifade edilerek hazırlanan bu tez 2008 yılında kitap olarak yayınlanmıştır⁶⁶. Böylece Kâsım Hanlığı ile ilgili ülkemizde yayınlanan en kapsamlı ve yegâne eser ortaya çıkmıştır. Serkan Acar bu eserin dışında Kâsım Hanlığı’nın tarihini ele alan çeşitli yazılar da kaleme almıştır⁶⁷. Aynı zamanda tarih kaynaklarının analizine dayanarak Kâsım Hanlığı’nın haritasını ortaya çıkarmıştır⁶⁸. Son olarak *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* başlıklı eserde Bulat Rahimzyanov tarafından kaleme alınan “Kâsım Hanlığı” bölümü burada zikre değer yayınlardan biridir⁶⁹.

Sibir Hanlığı

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de Sibir Hanlığı ve sonrasında Sibirya Türkleri üzerine yapılan akademik araştırmalar 2000’li yıllara kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu manada A. Zeki Velidî Togan meşhur eseri *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*’nde Sibir Hanlığı’nın tarihine de değinmiştir⁷⁰. 1969 yılında Abdülkadir İnan tarafından yayınlanan “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı” başlıklı makale bu bölgenin tarihinde bir din olarak İslâm’ın oynadığı mühim rolü ortaya koyması bakımından büyük öneme haizdir⁷¹. Bunların dışında Türkiye’de Sibir Hanlığı çalışmaları uzun bir süre birkaç ansiklopedi maddesi ile sınırlı kalmıştır⁷². Sibirya Türklerinin tarihi bilhassa 2010’lu yıllardan itibaren Türk araştırmacılarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Nitekim İlyas Topsakal 2011 yılında Sibir Hanlığını konu edinen iki makale yayınlamıştır⁷³. Aynı sene Serkan Acar Amerikalı tarihçi Peter B. Golden’in bir makalesini⁷⁴, 2012 yılında da İlyâ V. Zaytsev’in Osmanlı kroniği Defterdâr Seyfi Çelebi’nin eserinde Sibir Hanlığı ile ilgili verdiği bilgileri değerlendirdiği bir makalesini Türkçeye çevirmiştir⁷⁵. Serkan Acar daha sonra Defterdâr Seyfi Çelebi’nin

66 *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

67 “Kasım Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 665-702; “Kâsım Hanlığı (1445-1681)’nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008), s. 119-130.

68 “Kasım Hanlığı (1445-1681)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.

69 “Kasım Hanlığı”, çev. Abdurasul İsakov, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 285-319.

70 A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 135-137; 159-163.

71 Abdülkadir İnan, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Necati Lugal Armağanı*, Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 1969. Ayrıca bkz. Abdülkadir İnan, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 273-279.

72 Reşid Rahmeti Arat, “Küçüm Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 1071-1074; Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, “Sibir (Sibirya Hanlığı)”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 2001, s. 586-604 (1976, s. 957-968); İlyâ V. Zaitsev, “Sibir Hanlığı”, çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 472-480; Orhan Doğan, “Küçüm Han”, *DİA*, XXVI, s. 532-533.

73 “Türk Tarihi Açısından Sibirya’nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Turkish Studies*, VI/1 (2011), s. 1863-1883; “Batı ve Orta Sibirya’nın İşgali”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 191 (2011), s. 37-52.

74 Peter B. Golden, “Sibir”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1 (2011), s. 181-184.

75 İlyâ V. Zaytsev, “Defterdar Seyfi Çelebi’nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı’nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 495-502.

eserini neşretmiştir⁷⁶. Bununla birlikte Sibir Hanlığı üzerine akademik çalışmalarını sürdüren Serkan Acar bu hususta iki ayrı kitap bölümünün de müellifidir⁷⁷. Aynı müellifin Sibir Hanlığı ile ilgili önemli bir çalışması da tarihi verilerden yararlanmak suretiyle bu devletin haritasını çıkarmasıdır⁷⁸.

Çarlık döneminde Rusların Sibiryaya'ya verdikleri ehemmiyeti ve buna binaen bu alanda Ruslar tarafından yapılan araştırmaları ortaya koyan bir makale Fatih Ünal tarafından kaleme alınmıştır⁷⁹. Sibiryaya Tarihi hakkında Rusya'da yazılmış en önemli eserlerden biri Tatar tarihçi Hadi Atlası'ye aittir. Onun *Sibir Tarihi* adını verdiği bu eseri 2016 yılında Türkiye Türkçesine aktararak Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır⁸⁰. Mesut Karakulak Sibiryaya'nın işgalini ele alan makalesini 2019 yılında neşrederek bu alana katkıda bulunmuştur⁸¹. Aynı yıl Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin ek cildinde İlyas Kemaloğlu tarafından kaleme alınan "Sibir Hanlığı" maddesi yer almıştır⁸². 2020, Türkiye'de Sibiryaya tarihi araştırmalarının yayın olarak meyvelerini verdiği en verimli yıl olarak dikkat çekmiştir. Sırasıyla İlyas Topsakal en erken devirlerden 20. yüzyılın başına kadar uzun bir süreçte Sibiryaya tarihini ele aldığı eserini yayınlamıştır⁸³. Onun bu çalışması Sibiryaya tarihi üzerine Türkiye'de yazılan en kapsamlı eser olarak bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Aynı müellifin Küçüm Han'ın Rus işgaline karşı mücadelesini konu aldığı ortak yazarlı makalesi 2021 yılında yayınlanmıştır⁸⁴. İlyas Topsakal'ın ardından Ordu Üniversitesi'nden Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever ve Harun Arslantürk'ten oluşan akademik kurul Sibir Hanlığı kroniklerini (3 cilt) eski Rusçadan Türkçeye tercüme etmişlerdir⁸⁵. Böylece Sibir Hanlığı tarihinin en önemli kaynakları niteliğindeki Rus kronikleri Türkçeye kazandırılmıştır. Murat Özkan Sibiryaya tarihi araştırmaları açısından bir kültür hazinesi niteliğinde olan 19. yüzyılda yayınlanan Rus mecmuası "Sibirsikiy

76 Defterdâr Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, yay. haz. ve notlandıran Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

77 "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 715-730; "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, s. 388-406.

78 "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 396-397.

79 "Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41 (2015), s. 613-647.

80 Hadi Atlası, *Sibir Tarihi*, çev. E. Havare, TTK Yayınları, Ankara 2016.

81 "Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibiryaya Seferi", *Çanakakale Araştırmaları Türk Yılığ*, XVII/27 (2019), s. 273-296.

82 "Sibir Hanlığı", *DİA*, Ek-2, s. 505-506.

83 *Sibiryaya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*-, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

84 İlyas Topsakal-Mecnun Tarık Yılmaz, "Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han", *Tarih Dergisi*, sayı 75 (2021), s. 17-31.

85 *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020; *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020; *Sibir Hanlığı Kronikleri III, Remezov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

Vestnik”i detaylı olarak analiz ettiği önemli bir makale yayınlamıştır⁸⁶. Türkiye’de Sibir Hanlığı tarihi çalışmalarında son yıllarda genç akademisyen Zafer Sever dikkat çekmiştir. Rusların Sibiryaya’yı işgalinde önemli vazife gören “Stroganov Ailesi”ni incelediği doktora tezini⁸⁷ 2020 yılında tamamlayan Zafer Sever’in bu husustaki çalışmaları daha sonra da devam etmiştir⁸⁸. Zafer Sever’in dışında Sibiryaya tarihiyle ilgili olarak Emine Uslu⁸⁹, Ayten Çelebi⁹⁰, Mecnun Tarık Yılmaz⁹¹ ve Yusuf Kılıçarslan⁹²’ın da tez çalışmaları vardır.

Nogaylar

Türkiye’de günümüze kadar Nogay Türklerinin tarihiyle ilgili yapılan ilmî çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu konuda Akdes Nimet Kurat’ın *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı eserinde yer alan Nogaylar başlıklı bölüm uzun bir süre en değerli başvuru kaynağı olmuştur⁹³. Bu eserin ardından önemli bir akademik çalışma olarak M. Kemal Özergin tarafından Nogayları konu edinen bir makale kaleme alınmıştır⁹⁴. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde Nogay Türklerinin tarihi üzerine yazılan en kapsamlı ilmî eser Mehmet Alpargu’ya aittir⁹⁵. Aynı müellifin Nogaylar hakkında kaleme aldığı birkaç makalesi, kitap bölümü ve ansiklopedi maddesi de bulunmaktadır⁹⁶. Dolayısıyla bugüne kadar Türkiye’de Nogay tarihi araştırmalarına en büyük katkıyı sunan tarihçi Mehmet Alpargu olmuştur. Onun ardından Nogaylarla ilgili bir eser de Sami Nogay tarafından kaleme alınmıştır⁹⁷. 15-16. yüzyıllarda Nogay Ordasını meydana getiren ana unsur olan Mangıt kabilesi üzerine Türkiye’de yapılan araştırmalar ise iki ansiklopedi maddesinden öteye gitmemiştir⁹⁸.

-
- 86 Murat Özkan, “Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: Sibirskiy Vestnik”, *SUTAD*, sayı 45 (2018), s. 307-332.
- 87 *Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibiryada Rus Hâkimiyeti*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2020.
- 88 “Sibir Hanlığı ve İslâmiyet”, *History Studies*, XII/6 (2020), s. 3293-3305; “Sibiryada Ruslar: Rus İşgalinin Katalizatörü Olarak Stroganov Ailesi”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (2021), s. 91-109.
- 89 *Sibir Hanlığı’nın Kuruluşu, Gelişimi ve Yıkılışı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2011.
- 90 *Sibir Hanlığı (1464-1598)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- 91 *Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibiryaya Seferi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- 92 *Rus Ortodoks Misyoner Kaynaklarına Göre Yakut Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023.
- 93 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 281-289.
- 94 “Nogaylar”, *Millî Eğitim ve Kültür*, VII/31 (1995), s. 64-80.
- 95 *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- 96 “Nogayların Tarihine ve Bugünkü Problemlerine Genel Bir Bakış”, *Askeri Tarih Bülteni*, XVII/33 (1992), s. 11-16; “Dünden Bugüne Kafkasya’da Nogaylar”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996, s. 193-207; “XVI. Yüzyılım Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları”, *Emel*, sayı 215 (1996), s. 28-43; “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 731-750; “Nogaylar”, *DİA*, XXXIII, s. 202-204.
- 97 *Nogay Türkleri*, Ankara 2007.
- 98 W. Barthold, “Mangıt”, *İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 284-285; Hayrunnisa Alan, “Mangıtlar”, *DİA*, XXVII, s. 57-571.

Nogaylar hakkında araştırmalarıyla dikkat çeken bir tarihçimiz de Derya Derin Paşaoğlu'dur. Onun Nogay Ordası ve Nogay Türkleri hakkında çeşitli dergilerde yayınlanmış değerli makaleleri vardır⁹⁹.

Muhammed Bilal Çelik tarafından Nogay Ordasını meydana getiren göçer kabilelerin yurtlandıkları coğrafyanın haritası çıkarılmıştır¹⁰⁰. Son olarak Nogay Türklerinin tarihleri üzerine yapılan en güncel araştırma Nicolas Witsen'in notlarını yayınlayan Zafer Sever'e aittir¹⁰¹.

Kırım Hanlığı

Altın Orda Devleti'nin 15. yüzyılda parçalanmasının ardından ortaya çıkan ve erken dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi sebebiyle diğerlerine kıyasla oldukça uzun bir süre varlığını muhafaza eden Türk-Tatar devleti olarak Kırım Hanlığı dikkat çekicidir. Bu yüzden Türkiye'de üzerine en çok araştırma yapılan Türk-Tatar devleti de Kırım Hanlığı olmuştur. Nitekim bu hususta Cumhuriyet döneminde yazılan ilk eserler Hamdi Giray¹⁰², Cafer Kırimer¹⁰³ ve Hasan Ortekin¹⁰⁴'e aittir. 1937 yılında *Belleten*'de yayınlanan Fevzi Kurtoğlu'nun ilk Kırım hanlarının mektuplarını konu alan makalesi Kırım Hanlığı tarihinin erken dönemini aydınlatan önemli bir kaynak neşri olarak dikkat çekmiştir¹⁰⁵. Akdes Nimet Kurat'ın Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde elde ettiği Kırım Hanlarına ait yarlıkları ve bitikleri içeren 1940 yılında neşrettiği eser de bu minvaldedir¹⁰⁶.

Yaptığı pek çok mühim ve özgün akademik çalışmalarıyla ve yetkin hocalığıyla Türkiye'de "Tarihçiliğin Kutbu" olarak kabul edilmiş merhum Halil İnalçık'ın Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi meselesi üzerine pek çok farklı dilden kaynakların ve arşiv vesikalarının analizine dayalı olarak kaleme aldığı ve 1944 yılında *Belleten*'de yayınladığı

-
- 99 Derya Derin Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri", *Crimean Historical Review*, sayı 1 (2016), s. 28-64; "Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXV/60 (2016), s. 277-289. Aynı müellifin Kırım ve Kafkasya taraflarından Türkiye'ye göç eden Nogay Türklerinin iskanlarıyla alakalı çeşitli makaleleri de bulunmaktadır.
- 100 "Nogay Ordası (1398-1642)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 398-400.
- 101 "Nicolas Witsen'in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar", *Turcology Research*, sayı 77 (2023), s. 198-204.
- 102 *Türk-Moğol İmparatorluğu'nun Müstakil Bir Ülkesi Olan Altın-Ordu Devletinin Tarihçesi ve Bu Devletin Bir Ülkesi Olan Kırım*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1926.
- 103 "Kırım ve Kırım Türkleri", *Türk Yılı*, İstanbul 1928, s. 553-574. Aynı müellifin 1930'lu yıllarda Emel Mecmuası'nda yayınladığı Kırım'm istiklali üzerine birkaç makalesi daha vardır.
- 104 *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.
- 105 "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten*, I/3-4 (1937), s. 641-655.
- 106 Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Âit Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940. Kırım hanlarına ait yarlıklar ve mektuplar Türk Dil Kurumu tarafından 2018 yılında bir kez daha yayınlanmıştır: *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolğan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)*, haz. Faysal Okan Atasoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

makalesi¹⁰⁷ bugüne kadar bu hususta yapılan en mühim akademik çalışma olması ve konuyu aydınlığa kavuşturması özelliklerini muhafaza etmektedir. Bu cihetten en önemli başvuru kaynağıdır. Halil İnalıcık’ın bu makalesinin haricinde Kırım Hanlığı’nın tarihi üzerine başka yayınları da vardır¹⁰⁸.

Ahmed Süha Arslangiray¹⁰⁹, Muzaffer Ürekli¹¹⁰ ve Özalp Gökbilgin¹¹¹ Kırım Hanlığı’nın kuruluşu, Osmanlı himayesine girmesi ve erken dönem tarihi üzerine önemli eserler veren tarihçilerimizdendir. Akdes Nimet Kurat, meşhur eseri *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*’nde en uzun bölümü Kırım Hanlığı’na ayırmıştır¹¹². A. Nimet Kurat aynı zamanda bu eserin ekler bölümünde Kırım Hanlığı tarihini ilgilendiren bazı önemli arşiv vesikalarını ve çeşitli tarih kaynaklarının ilgili bölümlerini günümüz Türkçesine aktararak neşretmiştir¹¹³.

Kırım tarihine dair önemli bir eser de Müstecib Ülküsal’a aittir. Onun Kırım Tatarlarının hanlık hâkimiyeti ve sonrasındaki tarihleri üzerinde duran çalışması Kırım Türkleri Yardımlaşma Derneği tarafından 1980 yılında yayınlanmıştır¹¹⁴. Kırım Hanlığı tarihine ışık tutan zikre değer bir eser de Yücel Öztürk’ün doktora tezi olarak hazırlayıp yayınladığı *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe*’dir¹¹⁵.

Son yıllarda Kırım Hanlığı tarihine dair yapılan akademik çalışmalardan bazıları şöyledir: Serhat Kuzucu, Osmanlı-Rus savaşlarında Kırım Hanlığı’nın oynadığı role odaklanan çalışmasını 2013 yılında neşretmiştir¹¹⁶. Onun ardından 2014 yılında Ömer Bıyık’ın Kırım Hanlığının sosyo-ekonomik yapısı üzerinde duran eseri yayınlanmıştır¹¹⁷. Bu hususta yazılan ilk müstakil eser olması bakımından onun çalışması dikkat çekicidir. Kırım Hanlığı hakkındaki dikkat çekici bir eser de akademisyen Erşahin Ahmet Ayhün’e aittir¹¹⁸.

107 “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 185-189.

108 “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, *Emel Mecmuası*, sayı 135 (1983), s. 51-73; “Giray”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 783-789; “Kırım Hanlığı”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 746-756; “Giray”, *DİA*, XIV, s. 76-78; “Kırım Hanlığı (1441-1783)”, *DİA*, XXV, s. 449-457; “Kırım Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 943-954; *Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar (1441-1700)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

109 *Kırım Hanlığı: Menşei, Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması*, Kırım Türk Kültür Derneği Neşriyatı, İstanbul 1959.

110 *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

111 *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasî Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

112 Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 203-273.

113 *A.g.e.*, s. 379-443.

114 *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1980.

115 *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

116 *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

117 *Kırım’ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014.

118 *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Eğitim Yayınevi, İstanbul 2014.

Türkiye'de Kırım Hanlığı'nın tarihi hakkında neşredilen kitapların dışında çeşitli kitap bölümleri de bulunmaktadır¹¹⁹. Hiç kuşkusuz bunlar da Kırım Hanlığı'nın tarihini özet halinde veren akademik çalışmalar olarak ehemmiyet arz etmektedir.

Son yıllarda Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik ve idarî yapısıyla alakalı olarak Serkan Acar tarafından ilgi çekici makaleler yazılmıştır¹²⁰. İlyas Kemaloğlu tarihi veriler ışığında Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet kurduğu bölgenin haritasını belirlemiştir¹²¹.

Cumhuriyet döneminde Kırım Hanlığı tarihinin önemli vakayinamelerinden bazıları da günümüz Türkçesine aktarılarak neşredilmiştir¹²². Bunun dışında tarihçi Derya Derin Paşaoğlu 2003 yılında Abdülgaffar Kırımî'nin eseri *Umdet'ül-Ahbar*'a göre Kırım Tarihini inceleyen bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır¹²³.

Kırım Hanlığı'nın Rus İmparatorluğu tarafından işgal süreci ve sonrasında oradan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yapılan Tatar göçleri de Türk tarihçilerinin dikkatini çekmiş ve bu hususlarda çeşitli eserler yazılmıştır¹²⁴. Nitekim Kırım Tatarlarının tarihleri açısından önemli dönüm noktalarından biri olan 1853-1856 Kırım Savaşı ile alakalı arşiv belgeleri Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından neşredilmiştir¹²⁵.

-
- 119 Yücel Öztürk "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s. 575-628; Giray Saynur Derman, "Kırım Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, s. 320-372; Alper Başer, "Kırım Hanlığı", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 319-340.
- 120 "Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2013), s. 95-110; "XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta İktidar Mücadelesi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (2017), s. 22-34; "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 8 (2021), s. 463-466; "Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihî Kökeni", *Belleten*, LXXXVI/307 (2022), s. 861-894.
- 121 "Kırım Hanlığı (1441-1783)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 390-393.
- 122 Remmal Hoca, *Târîh-i Sâhib Giray Hân*, nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973; Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağistan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir (Tatar Hanı, Dağistan, Moskov ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir)*, yay. haz. İsmail Otar, İsmail Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2005; Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hutta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadim ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, haz. M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2012; Abdullah bin Rıdvan Osmânî'l-Kırmî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, yay. haz. Rasih Selçuk Uysal, Post Yayınları, İstanbul 2016; Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, TTK Yayınları, Ankara 2020; *Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme: Metin-Aktarım-Dizin*, haz. Harun Kaya, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- 123 *Abdülgaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ağbarı'na (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- 124 Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım-Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri-Coğrafi, Tarihî, Harsî, İktisadî ve Siyasî*, Yakıt Matbaası, İstanbul 1948; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997; Ahmed Özenbaşlı, *Çarlık Hâkimiyetinde Kırım Faciası*, Türkiye Türkçesine Aktaran İsmail Otrar, İstanbul 2004; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, TTK Yayınları, Ankara 2006; Mehmet Maksudoğlu, *Kırım Türkleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010; Emine Altunay Şam, *Kırım Savaşı'ndan Sonra Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Amasya'da İskan Edilenler*, Pegem Yayınları, Ankara 2011; Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- 125 *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2006.

19. yüzyılın sonları ile 1917'ye kadar olan süreçte Türk Dünyasında eğitimde yenileşme hareketi olarak ceditçiliğin mimarı ve bilhassa “dilde, fikirde ve işte birlik” şiarını ortaya koyarak Rusya hâkimiyetindeki Türk dünyasının birliği üzerine entelektüel ve siyasî faaliyetler yürüten ve bu amaçla “Tercüman” gazetesini yayımlayan Kırımlı İsmail Gaspıralı ve onun faaliyetleri Cumhuriyet döneminde tarihçilerimizin büyük ilgisini çekmiştir¹²⁶. Bu minvalde Kırım Tatarlarının 1905-1917 yılları arasında Rusya hâkimiyetindeki diğer Türk topluluklarıyla bağlantılı olarak millî mücadeleleri hususunda Türkiye’de yazılan en kapsamlı akademik eser Hakan Kırımlı’ya aittir¹²⁷. Uzun bir süredir Kırım Tatarlarının siyasî liderlerinden biri olarak aktif faaliyet yürüten Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu da Kırım Tatarlarının millî mücadelelerinin kısa bir tarihçesini kaleme almıştır¹²⁸. Kırım Tatarlarının millî mücadelelerinin liderlerinden Cafer Seydahmet Kırimer’in biyografisi ise Ömer Özcan tarafından yazılmıştır¹²⁹.

Türkiye’de Kırım Tatarları hakkında araştırmacıların ilgisini çeken önemli hususlardan biri de Sovyetler Birliği döneminde Stalin’in emriyle 1944 Mayıs’ında gerçekleştirilen

- 126 İsmail Gaspıralı ve faaliyetleri ile alakalı olarak Türkiye’de yapılan akademik yayınların bazıları şunlardır: Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2001; *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004; *Yüz Yılda Gaspıralı’nın İdealleri*, yay. haz. İsmail Türkoğlu-Cezmi Bayram-Filiz Baloğlu, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2002. Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; Fatih Kerimî, *Kırım’a Seyahat*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004; Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2006; *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı’nın İdealleri*, yay. haz. Sabri Arıkan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006; Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslâmci, Modernist*, İstanbul 2011; Nazmi Eroğlu, *Ütopyalar Işığında Gaspıralı’nın Darürrahat Müslümanları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013; Ertuğrul Yaman, *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015; Abid Tahiri, *İsmail Gaspıralı Dünyası. İsmail Gaspıralı Dehası*, İleri Yayınları, İstanbul 2014; *Tercüman: Vefatının 100. Yılında Gaspıralı İsmail Bey’e Vefa*, yay. haz. Mehmet Yalçın Yılmaz, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2014; Cafer Seydahmet Kırimer, *İsmail Bey Gaspıralı*, yay. haz. Cezmi Bayram, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2015; Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları (Usul-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017; Ahmet Kolbaşı, *Araftakilerin Umudu: Usul-i Cedit 19. Yüzyıl Sonlarında Rusya Türkleri’nde Yenileşme Hareketleri*, Minel Yayın, Ankara 2018.
- 127 *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 2010. Bu eser aynı müellifin E. J. Brill Yayınevi tarafından 1996’da Leiden’de yayınlanmış olan “National Movements and National Identity among the Crimean Tatars (1905-1916)” başlıklı kitabının tekrar gözden geçirilmiş Türkçe versiyonudur.
- 128 *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- 129 *Kırım Türklerinin Siyasî Önderi: Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2008.

sürgün ve büyük soykırım hadisesidir¹³⁰.

Tüm bunların dışında Kırım'ın mimarî yapısı ve bazı yerleşimlerdeki sosyo-ekonomik hayat hususlarında da önemli eserler kaleme alınmıştır¹³¹. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasının ardından Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşleri meselesi ortaya çıkmıştır. Bu husus da bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir¹³².

Cumhuriyet döneminde Kırım Hanlığı ve Kırım Tatarları hakkında yabancı müellifler tarafından yazılan bazı önemli eserler de Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır¹³³.

Sonuç

Görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminde uzunca bir süre Türk-Tatar devletleri ve sonrasında Kuzey Türklüğünün tarihi üzerine yapılan akademik çalışmalar genellikle bu bölgelerden Türkiye'ye göç etmiş birkaç Türk kökenli tarihçinin eserleri ve makaleleri temelinde oluşturulmuştur. Bazı çeviri eserler de buna ilavedir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına kadar da çoğunlukla bu şekilde devam etmiştir. Rusya Federasyonu'nun kurulmasından

- 130 Bu hususta yapılan başlıca yayımlar şunlardır: Edige Kırmal, *Kırında Türk Katliamı (Kırında Türklere Yapılan Korkunç Zülmün Hazîn Hikâyesi)*, Toprak Yayınları, İstanbul 1962; Necip Hablmitoğlu, *Yüzbinlerin Sürgünü: Türksüz Kırım*, İstanbul 1974; ayn.mlf., *Kırım'da Türk Soykırımı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003; ayn.mlf., *Yüzbinlerin Sürgünü Kırım'da Türk Soykırımı*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2019; Mustafa Nuretinoğlu, *Kırım Faciası ve Mustafa Cemiloğlu*, Bedir Matbaası, İstanbul 1976; Kemal Çapraz, *Sürgünde Yeşeren Vatan Kırım*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995; Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002; ayn.mlf., *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, İstanbul Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 2007; ayn.mlf., *Kırım Dramı: Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010; Sabri Arıkan, *Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız*, İstanbul 2004; Ayşe Buket Coşkuner, *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2007.
- 131 Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, Fethiş Cemiyeti, İstanbul 1979; Hakan Kırımlı-Vatslavovna, *Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım*, TTK Yayınları, Ankara 2006; Hakan Kırımlı-Nicole Kaňal-Ferrari-Gökçe Günel vd., *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yadigarları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016; Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2010; Nuri Kavak, *Karasu Kazası (683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, On-Mat Öner Matbaacılık, Bursa 2014.
- 132 Ayşegül Aydıngün-İsmail Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü (Kimlik ve Kültürel Canlanma)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- 133 Martin Bronevskiy, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970; V. E. Sroekovsk, *Muhammed Geray Han ve Vassalları: Kırım Tarihi*, çev. Kemal Ortaylı, Su Yayınları, Ankara 1979; Alan W. Fisher, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009; A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, yay haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011; Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012; Joseph von Hammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, çev. Seyfi Say, İnsan Yayınları, İstanbul 2013; Baronne L. Dr. Wrangell, *Kırım'ın Çehreleri*, çev. Mesut Tufan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014; Alan Palmer, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara 2014; Vasilij D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016; Paul Robert Magocsi, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

sonra Türkiye vatandaşlarının eskiye kıyasla bu ülkeye gitmesinin kolaylaşmasına muvazi olarak Rusça öğrenen akademisyenlerin sayısı da artmıştır. Böylece bu alana ilgi duyan Türk akademisyenlerin Rusça kaynaklara ulaşmalarının neticesinde 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de yayınlanan Türk-Tatar tarihiyle alakalı yayınların sayısı da belirgin bir şekilde artış göstermiştir. Bunda bilhassa 2000'li yıllardan itibaren devletin teşvikiyle yurtdışı burslarının ihdas edilmesi, birçok yeni üniversitenin açılmasıyla istihdam edilen araştırmacıların sayısının çoğalması, üniversitelerde yüksek lisans ve doktora programlarının kontenjanlarının artması da etkili olmuştur. Ne var ki, araştırmacıların birçoğunun ilgisini özellikle Kazan Hanlığı ve İdil-Ural Türkleri ve Kırım Hanlığı ve sonrasında Kırım Tatarları çekmiştir. Kâsım Hanlığı ve Nogay Ordası ile ilgili olarak günümüze değin ciddi akademik eser niteliğinde sadece birer çalışmanın yapılması, Astarhan Hanlığı hakkında henüz geniş çaplı bir müstakil eser ortaya koyulamamış olunması büyük eksiklik arz etmekle beraber bu görüşümüzü desteklemektedir. Bununla birlikte son yıllarda akademik alanda Sibir Hanlığı ve Sibiryaya tarihi üzerine ilginin artması sevindiricidir.

Burada son olarak ülkemizde Bolşevik ihtilalinin başarıya ulaşmasından sonra Rusya'da yaşayan Türk-Tatar halklarının ve Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan gibi özerk cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği'nin tesisinden 1991 yılına kadar olan tarihleriyle alakalı akademik çalışmaların oldukça az olduğu tespitini yapmakta fayda vardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Kitaplar/Books

7 Numaralı Mühime Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>, I-III, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Acar, Serkan, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

_____, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasî İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Aça, Mehmet, *Sosyalist Turancı Bir Türk Mirsaid Sultangaliyev*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2023.

Akçura, Yusuf, *Damolla Âlimcan el-Barudi: Tercüme-i Hâli*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ötüken Neşriyat, İstanbul

2019.

- Akpınar, Yavuz, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları (Usûl-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Alp, Alper, *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*, Berikan Yayınları, Ankara 2011.
- Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Arik, Durmuş, *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.
- Arikan, Sabri, *Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız*, İstanbul 2004.
- Arslangiray, Ahmed Süha, *Kırım Hanlığı: Menşei, Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması*, Kırım Türk Kültür Derneği Neşriyatı, İstanbul 1959.
- Aslanapa, Oktay, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1979.
- Atlası, Hadi, *Sibir Tarihi*, çev. E. Havare, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- Ayda, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Aydingün, Ayşegül-İsmail Aydingün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü (Kimlik ve Kültürel Canlanma)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Ayhün, Erşahin Ahmet, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Eğitim Yayınevi, İstanbul 2014.
- Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi*, haz. Fatih Ünal, Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009.
- Bıyık, Ömer, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Bigi, Muhammed Zâhir, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2005.
- Bozkurt, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Bronevskiy, Martin, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970.
- Coşkuner, Ayşe Buket, *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Çapraz, Kemal, *Sürgünde Yeşeren Vatan Kırım*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Çelebi, Defterdâr Seyfî, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, yay. haz. ve notlandıran Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Devlet, Nadir, *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslâmcı, Modernist*, İstanbul 2011.
- _____, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- _____, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Devletşin, Tamurbek, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Eroğlu, Nazmî, *Ütopiyalar Işığında Gaspıralı'nın Darürrahat Müslümanları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Fahredden, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, yay. haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Figes, Orlando, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Fisher, Alan W., *Kırım Tatarları*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Gökbilgin, Özalp, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Atatürk Üniversitesi

- Yayınları, Ankara 1973.
- Gökgöz, Saime Selenga, *Yevfîmiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslâm Karşıtı Misyon Siyaseti*, Köksav Yayınevi, Ankara 2007.
- Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- Gözaydın, Ethem Feyzi, *Kırım-Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri-Coğrafi, Tarihi, Harsi, İktisadi ve Siyasi*, Yakıt Matbaası, İstanbul 1948.
- Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.
- _____, *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Kırım'da Türk Soykırımı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- _____, *Yüzbinlerin Sürgünü Kırım'da Türk Soykırımı*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2019.
- _____, *Yüzbinlerin Sürgünü: Türksüz Kırım*, İstanbul 1974.
- Hammer Purgstall, Joseph von, *Kırım Hanlığı Tarihi*, çev. Seyfi Say, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- Hoca, Remmal, *Târih-i Sâhib Giray Hân*, Nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973.
- Hudyakov, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- İnalçık, Halil, *Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar (1441-1700)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- İnan, Abdülkadir, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", *Necati Lugal Armağanı*, Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 1969.
- İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- Kanlıdere, Ahmet, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Kavak, Nuri, *Karasu Kazası (683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği*, On-Mat Öner Matbaacılık, Bursa 2014.
- Kefeli İbrahim Efendi, *Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininidir (Tatar Hanı, Dağıstan, Moskof ve Kıpçak Ovası Ülkelerinin Tarihleridir)*, yay. haz. İsmail Otar, İsmail Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2005.
- Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri*, yay. haz. Sabri Arıkan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- Kerimî, Fatih, *Kırım'a Seyahat*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)*, haz. Faysal Okan Atasoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Kırımlı, Edige, *Kırında Türk Katliamı (Kırında Türklere Yapılan Korkunç Zülmün Hazîn Hikâyesi)*, Toprak Yayınları, İstanbul 1962.
- Kırimer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934.
- _____, *İsmail Bey Gaspıralı*, yay. haz. Cezmi Bayram, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul

2015.

- Kırımlı, Hakan, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- _____, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- _____-Vatslavovna, *Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- _____-Nicole Kançal Ferrari-Gökçe Günel vd., *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yedigârları*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil, *Kırım Tatar Millî Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- Kolbaşı, Ahmet, *Araftakilerin Umudu: Usul-i Cedit 19. Yüzyıl Sonlarında Rusya Türkleri'nde Yenileşme Hareketleri*, Minel Yayın, Ankara 2018.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972; Ankara 2019.
- _____, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Âit Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.
- _____, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, DTCF Yayınları, Ankara 1966.
- Kuzeyev, R. G., *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Kuzucu, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Magocsi, Paul Robert, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Maksudoğlu, Mehmet, *Kırım Türkleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Mercanî, Şehabeddin, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, yay. haz. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesi'ne Akt. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- Molla Münir Hادیev, *Başkurt Tarihi*, haz. Zafer Sever, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- Nadırgulov, M.-A. Salihov, *Başkurt Şeceresi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2009.
- Nikitin, Afanasiy, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. ve yay. haz. Serkan Acar, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Nogay, Sami, *Nogay Türkleri*, Ankara 2007.
- Novoselyskiy, A. A., *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devleti'nin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, yay. haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Nurettinoğlu, Mustafa, *Kırım Faciası ve Mustafa Cemiloğlu*, Bedir Matbaası, İstanbul 1976.
- Ortekin, Hasan, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul 1938.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2006.

- Özcan, Kemal, *Kırım Dramı: Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010.
- _____, *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, İstanbul Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Özcan, Ömer, *Kırım Türklerinin Siyasî Önderi: Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2008.
- Özdem, Zeynep, *Kırım Karasubazar 'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- Özenbaşlı, Ahmed, *Çarlık Hâkimiyetinde Kırım Faciası*, Türkiye Türkçesine Aktaran İsmail Otrar, İstanbul 2004.
- Özsoy, Emre, *Stalin'in Darağacında Bir Tatar Aydınının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Cedüçilik Hareketi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.
- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Palmer, Alan, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- Rıdvan, Abdullah bin Osmânü'l-Kırımî, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak*, yay. haz. Rasih Selçuk Uysal, Post Yayınları, İstanbul 2016.
- Rıdvan, Abdullah İbn, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hitta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, haz. M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2012.
- Rızâ, Seyyid Mehmed, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- Rorlich, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Rudenko, S. İ., *Başkurtlar*, çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınevi, Konya 2001.
- Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2011.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği, II Stroganov Kroniği, III Remezov Kroniği*, tercüme ve notlandırma Fatih Ünal-Murat Özkan-Mesut Karakulak vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Smirmov, Vasiliy D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Şam, Emine Altunay, *Kırım Savaşı'ndan Sonra Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Amasya'da İskan Edilenler*, Pegem Yayınları, Ankara 2011.
- Tahirli, Abid, *İsmail Gaspıralı Dünyası. İsmail Gaspıralı Dehası*, İleri Yayınları, İstanbul 2014.
- Tercüman: Vefatının 100. Yılında Gaspıralı İsmail Bey'e Vefa*, yay. haz. Mehmet Yağın Yılmaz, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2014.
- Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, İstanbul 1925.
- Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme: Metin-Aktarım-Dizin*, haz. Harun Kaya, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Başkurtların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.

- _____, *Bugünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan 1912.
- _____, *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003.
- Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- _____, *Sibiryalı Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- _____, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Diyanet Vakfı, Ankara 1997.
- Ülküsal, Müstecib, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1980.
- Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.
- Wrangell, Baronne L. Dr., *Kırım'ın Çehreleri*, çev. Mesut Tufan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Yaman, Ertuğrul, *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Yavuz, Cemaleddin, *Zafır Beşiri ve Çuvaşlar: Bir Tatar Aydınının Gözünden 20. Yüzyılın Başında Çuvaş Yaşayışı ve Kültürü*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2023.
- Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri*, yay. haz. İsmail Türkoğlu-Cezmi Bayram-Filiz Baloğlu, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kitap Bölümleri/Book Chapter

- Acar, Serkan, "Altın Orda'nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 293-318.
- _____, "Astarhan Hanlığı (1502-1556)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.
- _____, "Astarhan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 703-714.
- _____, "Kasım Hanlığı (1445-1681)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 386-388.
- _____, "Kasım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 665-702.
- _____, "Kazan Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 248-284.
- _____, "Kazan Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 629-664.
- _____, "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 715-730.
- _____, "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 396-397.
- _____, "Sibir Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu,

- Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 388-406.
- Ahmetbeyoğlu, Ali vd., *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 317-374.
- Alişev, S. H., “Kazan Hanlığı: Kuruluşu ve Gelişmesi”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 117-151.
- Alpargu, Mehmet, “Dünden Bugüne Kafkasya’da Nogaylar”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996, s. 193-207.
- _____, “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 731-750.
- Arat, Reşid Rahmeti, “Astırhan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 415-416.
- Başer, Alper, “Kırım Hanlığı”, *Ötügen’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 319-340.
- Çelik, Muhammed Bilal, “Nogay Ordası (1398-1642)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 398-400.
- Derman, Giray Saynur, “Kırım Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 320-372.
- Devlet, Nadir, “Kazan Hanlığı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1989, s. 344-350.
- İnalçık, Halil, “Kırım Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 943-954.
- Kemaloğlu, İlyas, “Başkurtların Tarihi”, *Zeki Velidi Togan: İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasî Faaliyetleri, Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Akçağ Yayınları, İstanbul 2017, s. 239-247.
- _____, “İdil-Ural (Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan)”, *Çağdaş Türk Dünyası*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınevi, İstanbul 2020, s. 207-223.
- _____, “Kazan Hanlığı (1437-1552)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2022, s. 383-386.
- _____, “Kırım Hanlığı (1441-1783)”, *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2022, s. 390-393.
- _____, “Süyük Bike: Tatarların Son Hanbikesi”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü*, ed. Vahit Türk, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 252-267.
- Koç, Dinçer, “Avusturyalı Diplomat Sigismund Von Herberstein’in Müslüman Tatar Türklerine Dair Bazı Tespitleri”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 49-77.
- Makarov, D. M., “Çarlık Rusyası’nın Kazan Halklarını Hristiyanlaştırma Politikası”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 153-192.
- Öztürk, Yücel, “Kırım Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 575-628.
- Rahimzyanov, Bulat, “Kasım Hanlığı”, çev. Abdurasul İsakov, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 285-319.
- Tagirov, İ. R., “Tataristan’da Açlık Yılları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 193-212.

Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, ed. Melek Özyetkin-İlyas Kemaloğlu-A. Merthan Dünder, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

Temir, Ahmet, "Kazan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara 1982, s. 409-414.
Zaytsev, İlyas V., "Astarhan Hanlığı", çev. İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 373-387.

Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri / Articles and Encyclopedia Articles

Acar, Serkan, "Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008), s. 119-130.

_____, "Kazan Adının Kökeni", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (2010), s. 27-33.

_____, "Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2013), s. 95-110.

_____, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 8 (2021), s. 463-466.

_____, "Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni", *Belleten*, LXXXVI/307 (2022) s. 861-894.

_____, "XV. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta İktidar Mücadelesi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (2017), s. 22-34.

_____, "XVI. Yüzyıl Türk-Tatar Tarihinin Mühim Bir Kaynağı: Kazanskaya İstoriya", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 33 (2012), s. 35-42.

Alan, Hayrunnisa, "Mangıtlar", *DİA*, XXVII, s. 57-571.

Alpargu, Mehmet, "Nogaylar", *DİA*, XXXIII, s. 202-204.

_____, "Nogayların Tarihine ve Bugünkü Problemlerine Genel Bir Bakış", *Askeri Tarih Bülteni*, XVII/33 (1992), s. 11-16.

_____, "XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel*, sayı 215 (1996), s. 28-43.

Aras, Reşid Rahmeti, "Kazan", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 505-522.

_____, "Astarhan", *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 680-682.

_____, "Kasım Hanlığı", *DİA*, VI, s. 380-386.

_____, "Küçüm Han", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 1071-1074.

Barthold, W., "Mangıt", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 284-285.

Doğan, Orhan, "Küçüm Han", *DİA*, XXVI, s. 532-533.

Golden, Peter B., "Sibir", çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1 (2011), s. 181-184.

İnalçık, Halil, "Kırım Hanlığı (1441-1783)", *DİA*, XXV, s. 449-457.

_____, "Giray", *DİA*, XIV, s. 76-78.

_____, "Giray", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 783-789.

_____, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel Mecmuası*, sayı 135 (1983), s. 51-73.

_____, "Kırım Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 746-756.

_____, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII/46

- (1948), s. 349-402.
- _____, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 185-189.
- İnan, Abdülkadir, “Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 273-279.
- Karakulak, Mesut, “Haydut ve Devlet: Yermak’ın Batı Sibirya Seferi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, XVII/27 (2019), s. 273-296.
- Kemaloğlu, İlyas, “Kazan Hanlığı’nın Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği”, *Bilig*, sayı 58 (2011), s. 203-210.
- _____, “Sibir Hanlığı”, *DİA*, Ek-2, s. 505-506.
- Koç, Dinçer, “Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 455-494.
- Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 441-453.
- _____, “Kazan Hanlığı”, *DTCF Dergisi*, XII/3-4 (1954), s. 227-247.
- _____, “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *DTCF Dergisi*, XXIII/3-4 (1968), s. 91-99.
- Kurtoğlu, Fevzi, “İlk Kırım Hanlarının Mektupları”, *Belleten*, I/3-4 (1937), s. 641-655.
- Ostrovski, Donald, “Kazan Hanlığı’nda İdarî Yapı”, *Türkler*, VIII, s. 453-460.
- Özergin, M. Kemal, “Nogaylar”, *Millî Eğitim ve Kültür*, VII/31 (1995), s. 64-80.
- Özkan, Murat, “Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: Sibirskiy Vestnik”, *SUTAD*, sayı 45 (2018), s. 307-332.
- Paşaoğlu, Derya Derin, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri”, *Crimean Historical Review*, sayı 1 (2016), s. 28-64.
- _____, “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXV/60 (2016), s. 277-289.
- Sever, Zafer, “Nicolas Witsen’in Kuzey ve Doğu Tartaria Adlı Eseri ve Nogay, Kırgız, Başkurlara Dair Notlar”, *Turcology Research*, sayı 77 (2023), s. 198-204.
- _____, “Sibir Hanlığı ve İslâmiyet”, *History Studies*, XII/6 (2020), s. 3293-3305.
- _____, “Sibirya’da Ruslar: Rus İşgalinin Katalizatörü Olarak Stroganov Ailesi”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (2021), s. 91-109.
- _____, “Yan Pototski’nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 58 (2023), s. 281-300.
- Seydahmet, Cafer (Kırırmer), “Kırım ve Kırım Türkleri”, *Türk Yılı*, İstanbul 1928, s. 553-574.
- Taşgılı, Ahmet, “Kasım Hanlığı”, *DİA*, XXIV, s. 543-544.
- Temir, Ahmet, “Kasım Hanlığı”, *TDEK*, s. 417-419.
- Togan, A. Zeki Velidî, “Kazan Hanlığında İslâm Türk Kültürü”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 179-204.
- Topsakal, İlyas, “Batı ve Orta Sibirya’nın İşgali”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 191 (2011), s. 37-52.
- _____, “Türk Tarihi Açısından Sibirya’nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Turkish*

Studies, VI/1 (2011), s. 1863-1883.

_____ - Mecnun Tarık Yılmaz, “Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han”, *Tarih Dergisi*, sayı 75 (2021), s. 17-31.

Türkoğlu, İsmail, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, XXV, s. 136-138.

_____, “Prof. Dr. Nadir Devlet (15 Temmuz 1944-30 Nisan 2021)”, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, III/1 (2021), s. 97-101.

Ünal, Fatih, “Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41 (2015), s. 613-647.

_____, “Geçmişten Günümüze Astarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXVIII (2012) s. 227-252.

Yumanadi, Yakov Kuzmin-Pavel V. Kulerbov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, *Türkler*, I, s. 491-496.

Yüce, Nuri, “Çuvaşlar”, *DİA*, VIII, s. 388-392.

Zaitsev, İlya V., “Astarhan Hanlığı”, çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 460-466.

_____, “Kasım Hanlığı”, çev. Özgür Çınarlı, *Türkler*, VIII, s. 466-471.

_____, “Sibir Hanlığı”, çev. Zh. Zardukhn, *Türkler*, VIII, s. 472-480

_____, “Defterdar Seyfi Çelebi'nin Kozmografyasında Sibir Hanlığı'nın Tasviri (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, çev. Serkan Acar, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (2012), s. 495-502.

_____, “Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair”, çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (2011), s. 607-638.

Tezler/Theses

Çelebi, Ayten, *Sibir Hanlığı (1464-1598)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Derin, Derya, *Abdülğaffar Kırımı'nın Ümdet'ül-Ağbarı'na (Ümdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

Giray, Hamdi, *Türk-Moğol İmparatorluğu'nun Müstakil Bir Ülkesi Olan Altın-Ordu Devletinin Tarihçesi ve Bu Devletin Bir Ülkesi Olan Kırım*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1926.

Kılıçarslan, Yusuf, *Rus Ortodoks Misyoner Kaynaklarına Göre Yakut Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023.

Sever, Zafer, *Rus Kaynaklarına Göre Stroganov Ailesi ve Sibiryada Rus Hâkimiyeti*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu 2020.

Uslu, Emine, *Sibir Hanlığı'nın Kuruluşu, Gelişimi ve Yıkılışı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2011.

Yılmaz, Mecnun Tarık, *Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibiryaya Seferi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.